

Predstavitev in kritika teorije socialnih predstav

MATEJ ČERNIGOJ*

Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: Teorija socialnih predstav je gotovo ena izmed najpopularnejših, pa tudi najbolj spornih teorij v sodobni socialni psihologiji. Njen avtor, Serge Moscovici, jo je zasnoval z eksplicitnim namenom ustvariti alternativo prevladujoči individualistični in psihologizirajoči severnoameriški socialni psihologiji. Teorija socialnih predstav naj bi predstavljala novo socialnopsihološko paradigmo, ki bi tej znanstveni disciplini omogočila zasesti osrednje mesto med družboslovnimi znanostmi, kar pomeni, da bi povezala individualno in kolektivno raven razlag človeškega vedenja. Zaradi takih obljub je teorija socialnih predstav prevzela domišljijo velikega števila evropskih socialnih psihologov in raziskave, ki se tako ali drugače sklicujejo nanjo, se kar vrstijo. A teorija socialnih predstav ima tudi temnejšo plat. Polna je notranjih nekonsistentnosti in nedorečenosti, na katere nekateri avtorji neutrudno opozarjajo, čeprav na videz brez večjega uspeha. Teorija socialnih predstav je bila v našem prostoru pred kratkim že predstavljena (Vec, 1999), vendar brez kakšnega posebnega poskusa ovrednotenja in zato po mojem mnenju nezadovoljivo. S pričujočim prispevkom želim zapolniti to vrzel, zato se osredotočam predvsem na logično strukturo teorije ter na kritike, ki so bile s tem v zvezi že izražene. Hkrati poskušam nekoliko osvetliti veliko popularnost teorije socialnih predstav z zgodovinskega in socialnopsihološkega vidika. Seveda pa svojega cilja ne morem doseči brez ponovnega poskusa predstavitve teorije same, kar je zaradi njenih prej omenjenih lastnosti precej težka naloga.

Ključne besede: socialna psihologija, socialne predstave, kolektivne predstave, kritika, teorija

The theory of social representations: overview and critique

MATEJ ČERNIGOJ

University of Ljubljana, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: There is no doubt that the theory of social representations is one of the most popular, but at the same time one of the most controversial theories in contemporary social psychology. Its author, Serge Moscovici, conceived it with the explicit intention to create an alternative to the prevailing individualistic and psychologising, North-American social psychology. The theory of social representations is aimed at being a new social-psychological paradigm, which would enable this scientific field to occupy a central place among the social sciences. This place is supposed to be reserved for the field that would be able to connect the individual and the collective level of explanation of human behaviour. Because of such

---

* Naslov / address: asist. Matej Černigoj, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: matej.cernigoj@guest.arnes.si

promises, the theory of social representations took over the imagination of many European scholars, and research that refers to it in one way or another is abundant. However, there is also a darker side to the theory. It is incomplete and full of internal inconsistencies. Some authors repeatedly stress these points, but apparently without any considerable success. The theory of social representations has recently been presented in Slovenia (Vec, 1999), but without any serious attempt of evaluation and therefore, in my view, in an unsatisfactory way. Here I try to fill this gap, and so I focus on the logical structure of the theory and at its existing critiques. At the same time I try to explain the reasons for the theory's great popularity from a historical and socio-psychological point of view. In order to accomplish all that, I try to present the theory of social representations first, which — although already attempted many times — is by no means an easy task.

Key words: social psychology, social representations, collective representations, critique, theory

CC=3040 2140

Nastanka in ciljev teorije socialnih predstav ne moremo razumeti brez vsaj okvirnega poznavanja povojne zgodovine evropske socialne psihologije. Zaradi predvojnega bega velikega števila njenih pomembnih predstavnikov v ZDA (npr. Lewin in Heider) se je morala praktično na novo vzpostaviti, kar je potekalo ob intenzivni pomoči z druge strani Atlantika. Tako je bila evropska socialna psihologija v prvih povojnih desetletjih precej razdrobljena in odvisna od sodelovanja z ameriškimi kolegi (Graumann, 1996). Z nastopom krize v ameriški socialni psihologiji v začetku sedemdesetih let (prim. McGuire, 1973), pa so se v Evropi pokazale težnje po izoblikovanju lastne identitete. Serge Moscovici je s svojo prvo študijo socialnih predstav o psihoanalizi (leta 1961, po Jahoda, 1988) postavil pomemben mejnik v razvoju evropske socialne psihologije. Začrtal je njeno dominantno smer, za katero se danes zdi, da je močnejša kot kdajkoli prej, sam pa postal tisto, kar je Averill (1986) poimenoval "paradigmatska figura": gre za osebnost, ki preko svojih dosežkov pomaga vzpostaviti občutek skupne identitete pri članih skupine. Pri tem mora seveda izpolnjevati nekatere pogoje: "[...] *njeni dosežki morajo biti dovolj provokativni, da vzpodbudijo nadaljnje raziskave, dovolj obsegajoči, da lahko vključijo velik spekter aktivnosti znotraj obstoječe tradicije, in dovolj dvoumni, da dovoljujejo različne interpretacije, ki lahko zadostijo spremenljivim okoliščinam. Pomaga tudi, če je ta oseba mrtva, da ne pride do rivalitete med oboževalci. Mogoče najpomembnejše pa je to, da ima paradigmatska figura dovolj velik status in uživa dovolj veliko spoštovanje (četudi zahteva to nekoliko ustvarjanja mita), zato da bodo drugi iskali pomen v njenih delih z zaupanjem, da bo vztrajanje nagrajeno.*" (prav tam, str. 213). Averill v nadaljevanju slikovito ponazori vlogo in pomen paradigmatske figure z naslednjim primerom: "*Če bi Freud v trenutku igrive domišljije zapisal, da je nezavedno kot hlebec starega rženega kruha, bi bilo do sedaj verjetno napisanih že kakih ducat dizertacij, ki bi poskušale razkriti uvid, vsebovan v tej enigmatični*

pripombi. In v tem procesu bi lahko prišlo celo do kakšnega resničnega uvida!” (prav tam). V pričujočem prispevku bom poskušal pokazati, da Moscovici zelo dobro izpolnjuje vse zgoraj opisane pogoje razen enega: še vedno je živ. Preden pa se bolj posvetim kritiki teorije socialnih predstav, si natančneje pogledjmo, kaj hoče Moscovici z njo pravzaprav doseči.

Kot sem omenil že zgoraj, je teorija socialnih predstav močno povezana s krizo v socialni psihologiji, o kateri moram zdaj povedati nekoliko več. Ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let se je vse več raziskovalcev začelo spraševati, ali je eksperimentalna metodologija, ki je prejšnji dve desetletji v socialni psihologiji absolutno prevladovala, res najprimernejši način za preučevanje socialnopsiholoških pojavov. Čeprav je prispevala k nekaterim zelo zanimivim ugotovitvam (npr. Aschev, Milgramov, Shachter in Singerjev eksperiment), se je vse več raziskovalcev začelo zavedati, da so socialnopsihološki procesi prekompleksni, da bi se jih dalo smiselno operacionalizirati v obliko odnosa med odvisnimi in neodvisnimi spremenljivkami (prim. McGuire, 1973; Gergen, 1978). Poleg tega se je vse bolj začelo postavljati vprašanje, ali osredotočenost na posameznika, ki je bila (in je še vedno) bistvena značilnost ameriške eksperimentalne psihologije, ne zakrije pogleda na tisto, kar je v socialni psihologiji ravno najbolj zanimivo – človekove vpetosti in prežetosti s socialnim okoljem, v katerem je zrasel in v katerem živi. Staro razglabljanje o položaju in vlogi socialne psihologije, razpete med psihologijo na eni in sociologijo na drugi strani, se je ponovno razplamtela z vso močjo (prim. Jaspars, 1983). Kot glavni alternativni individualističnemu pristopu, ki naj bi socialno psihologijo spet naredili bolj socialno in manj psihološko, se v literaturi zdaj navajata deli S. Moscovicija in H. Tajfla (Rijsman, Stroebe, 1989).

Moscovicijevo delo pa ni naključno postalo alternativa individualistični in eksperimentalni socialni psihologiji. Nasprotno! V samem jedru teorije socialnih predstav je namreč vprašanje: “*Kakšno socialno psihologijo sploh hočemo?*” (Moscovici, 1989, str. 407). Moscovici trdi, da je individualistična in eksperimentalna tradicija naredila socialni psihologiji veliko škodo, saj jo je skrčila na podpodročje splošne psihologije. V resnici pa bi morala socialna psihologija po njegovem mnenju zavzemati centralno mesto v družboslovju in predstavljati most med drugimi znanstvenimi vejami (prav tam, str. 409). Morala bi biti ena izmed “velikih” družboslovnih znanosti, ki bi lahko razložila socialno mišljenje, jezik, religije, kolektivno vedenje, oblikovanje skupin in komunikacijo. To bi bila znanost, katere naloga bi bila pravzaprav tisto, kar ostale družboslovne znanosti zaradi prevelike kompleksnosti zanemarjajo: pojasniti kontinuiteto med individualnimi in kolektivnimi fenomenom (prav tam, str. 409). Vse zgoraj omenjene pojave in tudi tisto, kar je bistvena komponenta vsakega individualnega razmišljanja, pa naj bi po njegovem mnenju lahko zaobjeli z enim samim pojmom: pojmom *socialnih predstav*. To je torej tisto, kar naj bi socialna psihologija preučevala. Le teorija socialnih predstav naj bi se namreč resno spopadla s problemom odnosa med individualnim in kolektivnim, če pustimo ob strani psihoanalizo, ki ju je povezala preko pojma nezavednega (Moscovici, 1998, str. 213). Tudi nekateri drugi avtorji vidijo teorijo

socialnih predstav kot temelj za porajajočo se psihologijo socialnega (prim. Farr, 1998; Flick, 1998). Na tem mestu moram povedati še to, da uporablja Moscovici (1989, str. 423) včasih pojem socialnih predstav za označevanje zelo širokega spektra pojavov, ki vključuje ideologijo, religije, mnenja, antične in moderne mite ter sisteme prepričanj. Kot bomo videli kasneje, pa odnos med socialnimi predstavami in prej naštetimi pojavi sploh ni dobro opredeljen. Včasih so pojmovane kot nadredni pojem vsem tem pojavom, včasih pa le kot eden izmed njih.

Kaj so torej socialne predstave?

Moscovici (1984) ugotavlja, da človek nikakor ne reagira na zunanji svet tako, kot je predpostavljeno v individualistični socialni psihologiji (npr. v teoriji atribucije): kot laični znanstvenik ali statistik, ki bolj ali manj racionalno presoja informacije iz okolja, čeprav je pri tem izpostavljen tudi določenim pristranostim. Nasprotno, pristranosti v razmišljanju so prej pravilo kot izjema in veliko vprašanje je, če lahko človekovo mišljenje presojamo tako, da ga primerjamo z normo, ki smo jo prevzeli iz formalne logike (prim. Moscovici, 1989). Ogromno dražljajev iz okolja preprosto ne opazimo, čeprav se mogoče nahajajo neposredno pred našimi očmi, na tiste, ki jih opazimo, pa se odzovemo v skladu z našim razumevanjem – z njihovo definicijo, ki je skupna večjemu številu ljudi. Tisočletja lahko civilizacije verjamejo v stvari, ki se nekoč izkažejo za čiste iluzije. V vseh teh primerih vidimo pomembno vlogo predstav, ki strukturirajo naše zaznavanje in mišljenje. Če govorimo o resničnosti, so predstave edino, kar v resnici imamo (Moscovici, 1984).

Seveda pa si jih ne ustvarjamo posamezniki sami. Ustvarjajo se lahko le v medsebojni komunikaciji in ko so enkrat ustvarjene, zaživijo na nek način samostojno življenje. Širijo se, se združujejo, medsebojno privlačijo in odbijajo ter rojevajo nove predstave, medtem ko stare izginjajo in odmirajo (prav tam, str. 13). Vsakdo izmed nas se rodi v svet, poln socialnih predstav, in okolje, v katerem živimo, ni nič manj sestavljeno iz njih, kot je sestavljeno iz materialnih objektov (str. 14). Dejansko bi socialne predstave lahko imeli za socialno resničnost *sui generis* (str. 13).

Gledano iz bolj socialne perspektive, imajo socialne predstave dve bistveni značilnosti ali funkciji. Prva je v tem, da *konvencionalizirajo* objekte, osebe in dogodke, s katerimi prihajamo v stik. Dajejo jim določeno obliko, jih postavijo v določeno kategorijo in jih sčasoma vzpostavijo za model določenega tipa (str. 7). Povedano zelo preprosto, te konvencije nam omogočajo strukturiranje okolja in medsebojno komunikacijo. Druga značilnost socialnih predstav pa je, da so *preskriptivne*. Z močjo, ki se ji ne moremo upreti, oblikujejo naše zaznavanje in mišljenje. Ta moč izvira iz dejstva, da socialna struktura obstaja že pred vstopom kateregakoli človeka vanjo in ga oblikuje po svoji podobi, še preden sploh lahko začne razmišljati. Poleg tega pa velika moč tradicije tudi določa, o čem in kako naj sploh razmišlja (str. 9). Predstave, ki jih imamo o svetu, niso določene z našim načinom mišljenja, ampak je obratno naš

način mišljenja določen s predstavami, ki jih imamo (str. 10).

Socialne predstave naj bi bile specifičen način razumevanja in komuniciranja tega, kar že vemo. Nahajale naj bi se nekje med koncepti, katerih naloga je abstrakcija pomena iz sveta in uvajanje reda vanj, ter zaznavami, ki svet na smislen način reproducirajo. Vedno naj bi torej imele dve plati, ki sta med seboj tesno povezani. Po eni strani so simbolične, po drugi ikonične. Socialne predstave vedno povežejo idejo s podobo in podobo z idejo. Tudi jezik, s katerim prenašamo socialne predstave, je nekje na pol poti med jezikom čistega opazanja, ki izraža gola dejstva, in jezikom logike, ki izraža abstraktne simbole (str. 17).

Večino zgoraj povedanega lahko zdaj strnemo v dve definiciji socialnih predstav, ki ju je podal sam Moscovici. Pred tem pa je treba povedati še to, da Moscovici socialnih predstav v resnici nikjer čisto točno ne definira in celo meni, da je ta neopredeljenost lahko tudi prednost (1983, po Potter in Litton, 1985). Zato bom tudi navedel dve "definiciji" socialnih predstav, ki skupaj dajeta popolnejšo sliko od ene same. Verjetno pa bi lahko v Moscovicijevih spisih našli še marsikatero izjavo, ki bi jo lahko uporabili v podoben namen.

Torej, prva "definicija" se glasi: "*Socialne predstave so sistemi vrednot, idej in praks z dvojno funkcijo: prvič vzpostavljajo red, ki omogoča posameznikom, da se orientirajo v svetu in ga obvladujejo, drugič pa olajšujejo komunikacijo med člani skupnosti s tem, da prispevajo kodo za imenovanje in klasificiranje različnih aspektov njihovega sveta ter posamezne in skupne zgodovine.*" (Moscovici, 1973, po Semin, 1996). Druga pa trdi: "*Socialne predstave [...] obravnavajo vsebino vsakdanjega mišljenja in skupek idej, ki dajejo koherentnost našim religioznim verovanjem, političnim idejam in povezavam, ki jih ustvarjamo tako spontano, kot dihamo. Omogočajo klasificiranje objektov in oseb, primerjanje in razlago vedenj ter jih objektificirajo kot del našega socialnega okolja. Čeprav so pogosto locirane v umih moških in žensk, jih lahko prav tako pogosto najdemo 'v svetu' in jih kot take preučujemo posebej. Predstave so lahko ohranjene na kamnu v kakšnem pozabljenem kraju, ne da bi pustile kakršnokoli sled v umu kateregakoli človeka tisoče let.*" (Moscovici, 1988, str. 214). To, ali lahko neka ideja (socialna predstava) zares obstaja neodvisno od uma posameznika, ki jo misli, je seveda zanimivo vprašanje in pravzaprav tudi zelo staro. Seveda se materialni zapis te ideje lahko ohrani v času skoraj neomejeno dolgo. Toda, ali imamo materialni zapis te ideje res lahko za idejo samo, ki jo potem preučujemo neodvisno? Dokler ta zapis ne pride v interakcijo z umom nekega določenega posameznika (!), je tako, kot da v njem vsebovana ideja ne bi obstajala. In tudi če pride, je lahko posameznik sploh ne razume ali jo razume narobe. Koliko stvari, ki jih imamo sedaj za zanimive risbe iz pradednine, je v svojem času nosilo simboličen pomen, ki ga moderni človek niti slutiti ne more? So te ideje res nekje 'v svetu' ali so vedno le nekje vmes, v interakciji med svetom in posameznim umom (prim. Černigoj, 1996).

Če nam po vsem tem še vedno ni popolnoma jasno, kaj torej so socialne

predstave, bo mogoče pomagalo, če jih prikažemo v primerjavi z Durkheimovimi kolektivnimi predstavami.

Razlike med kolektivnimi in socialnimi predstavami

Teorija socialnih predstav seveda ni zrasla iz nič. Predhodniki te usmeritve so, po Moscoviciju, med drugimi antropolog Lévy-Bruhl, ki se je ukvarjal s sistemi verovanj (kolektivnimi predstavami) v majhnih, tradicionalnih družbah (Augustinos in Walker, 1996; Moscovici, 1998), socialni psiholog Bartlett, ki je preučeval spremembe v zaznavanju in spominjanju neobičajnega materiala (Moscovici, 1984) in razvojni psiholog ter epistemolog Piaget s svojimi raziskavami formiranja predstav pri otrocih v različnih razvojnih stadijih (prav tam). Najpomembnejši in tudi najočitnejši vpliv na teorijo socialnih predstav pa je nedvomno imel Durkheim s svojim konceptom kolektivnih predstav.

Moscovici brez zadržkov sprejema Durkheimove osnovne ugotovitve o tem, da se človek sam nikoli ne bi mogel vzdigniti nad raven osnovnih zaznav ter bi bil nezmožen oblikovanja kakršnihkoli abstraktnih konceptov. Šele prevzemanje stabilnih in vseprisotnih kolektivnih predstav omogoča tako posameznikovo racionalnost kot tudi stabilnost v družbi. "[...] kolektivne predstave niso racionalne kljub temu, da so kolektivne, ampak prav zato, ker so kolektivne. [...] to je edini način, da postanejo racionalne." (Moscovici, 1998). Moscovici priznava, da je Durkheimovo strogo ločevanje med kolektivnimi in individualnimi predstavami lahko tudi sporno, kljub temu pa se mu zdi Durkheimova vizija "edina koherentna skica [tega, kako bi bilo treba pristopiti k obravnavanju socialnopsiholoških fenomenov – dodal MČ], ki še obstaja." (prav tam, str. 220). Kljub določenim težavam se mu zdi, da je splošna smer razmišljanja, ki jo je nakazal Durkheim, bolj pomembna od posameznih protargumentov njegovih kritikov, in da bomo, če bomo sledili tej usmeritvi, vsaj vedeli, kam gremo (prav tam).

Da pa bi opozoril na nekatere razlike med svojim in Durkheimovim pojmovanjem, uporablja Moscovici namesto izraza 'kolektivne predstave' raje izraz 'socialne predstave'. S temi spremembami bi se rad izognil nekaterim Durkheimovim težavam ter prilagodil koncept kolektivnih predstav značilnostim sodobne družbe. Razlike med socialnimi in kolektivnimi predstavami naj bi bile naslednje:

- Durkheimov dualizem, strogo ločevanje med individualnimi in kolektivnimi predstavami ter pripisovanje mnogo večjega pomena slednjim je mogoče najbolj znana poteza njegove teorije. Kot smo videli zgoraj, pa je v samem jedru teorije socialnih predstav prav zavračanje tega dualizma. Če si je Durkheim prizadeval vzpostaviti sociologijo in jo z jasnimi mejami ločiti od psihologije, potem Moscovici išče povezavo med obema. Vidi jo v socialni psihologiji, ki bi s preučevanjem socialnih predstav tako lahko zavzela osrednje povezovalno mesto. Tisto, kar je pomembno, je preučevanje neprestanega in nerešljivega

konflikta med posameznikom in družbo, ki sta v neprestanem dialektičnem odnosu, ne pa preučevanje izoliranega posameznika ali abstraktno definirane družbe (prim. Moscovici, 1989).

- Druga pomembna razlika med kolektivnimi in socialnimi predstavami je v tem, da je sociologija obravnavala kolektivne predstave kot avtonomne entitete, ki jih ni mogoče reducirati na kaj bolj osnovnega ali jih razložiti z njim (predvsem seveda z ničemer psihičnim). Obravnavala jih je kot sredstva, s katerimi je razlagala druge sociološke pojave. Socialna psihologija se mora spustiti globlje in preučiti tako strukturo kot tudi dinamiko socialnih predstav. Moscovici (1984) predlaga, da naj bi tisto, kar je bilo prej *koncept*, pojmovali kot *fenomen*. Kot bomo videli kasneje, pa je Moscovici pri tem precej dvoumen. V istem članku (Moscovici, 1984, str. 61) namreč na drugem mestu zatrdi, da mora socialna psihologija obravnavati socialne predstave kot neodvisne spremenljivke, eksplanatorne dražljaje. Jahoda (1988) to označi za prvo izmed dolge serije dvoumnosti v teoriji socialnih predstav.
- Moscovici (1984) očita Durkheimu še to, da je poskušal s konceptom kolektivnih predstav zaobjeti prevelik spekter kolektivnih intelektualnih oblik, ki zajema znanost, religijo, mitologijo, modalnosti časa in prostora itd., ne da bi pri tem poskušal natančneje določiti njihove kognitivne karakteristike (Moscovici, 1988). S tako širokim pojmovanjem naj bi pravzaprav oropal pojem kolektivnih predstav vsakega pomena v smislu: “[...] vse zagradiš, vse izgubiš.” (Moscovici, 1984, str. 17). Socialne predstave naj bi bile natančneje definirane in naj bi predstavljale le eno izmed mnogih vrst predstav z zelo različnimi značilnostmi, ki so možne v sodobni družbi. Bolj specifično naj bi bile socialne predstave specifični načini razumevanja in komuniciranja tega, kar že vemo (prav tam). Kot pa sem omenil že zgoraj, je tudi to precej sporno. Na drugih mestih uporablja Moscovici pojem socialnih predstav tako kot Durkheim: kot nadreden pojem velikemu številu kolektivnih intelektualnih ali kognitivnih oblik.
- Mogoče najpomembnejša razlika med kolektivnimi in socialnimi predstavami pa je v tem, da so bile prve pojmovane zelo statično, kot nespremenljive miselne sheme, ki z neustavljivo močjo oblikujejo mišljenja posameznikov in ostajajo praktično nespremenjene skozi daljša časovna obdobja, druge pa so, nasprotno, pojmovane kot dinamične, vedno v nastajanju in preoblikovanju (Moscovici, 1984, 1988). Razlika izvira predvsem iz tega, da je zgodnja sociologija preučevala predvsem primitivna ljudstva, pri katerih ima tradicija res izjemno moč in ostaja stoletja ali celo tisočletja nespremenjena. V nasprotju s tem je Moscovici (1989, str. 411) označil socialno psihologijo za “antropologijo moderne kulture”. Socialne predstave naj bi bile značilne predvsem za sodobno zahodno kulturo, kjer vedno nova in nova znanstvena spoznanja preko medijev javnega obveščanja počasi postajajo del kolektivnega vedenja. Če so se v

tradicionalnih kulturah kolektivne predstave utrjevale in prenašale na potomstvo z obredi in rituali, se v sodobni zahodni družbi ustvarjajo, prenašajo in spreminjajo v barčkih, na družabnih srečanjih, na ulici. Povsod tam, kjer ljudje komunicirajo med seboj in si medsebojno potrjujejo svojo sliko o svetu. Moscovici (1984) vidi sodobno družbo kot misleč sistem, ki ne samo prevzema to, kar dobi iz preteklosti, ampak venomer tudi ustvarja in prilagaja novo. Naš, sodoben čas pa je označil za obdobje reprezentacij, tudi zaradi obstoja institucij, namenjenih skoraj izključno njihovem širjenju. S tem je mislil na pedagoge, ideologe, popularizatorje znanosti, duhovnike, torej na predstavnike znanosti, kulture in religije, katerih naloga je ustvarjanje in širjenje predstav, ne da bi se tega v resnici zavedali in si želeli (prav tam, str. 12).

Na tem mestu je treba na kratko omeniti še en zanimiv del Moscovicijeve teorije socialnih predstav, ki mu Augustinos in Walker (1996) pravita kar metateorija, v nasprotju s fenomenalno teorijo, ki smo jo obravnavali do zdaj. Zdi se namreč, da Moscovici strogo ločuje dva univerzuma človekove komunikacije in dožemanja sveta. Prvi je *konsenzualni univerzum*, v katerem se nahajajo socialne predstave in socialna resničnost nasploh. Družba je tukaj nekaj vidnega, nekaj, kar neprestano nastaja, je nasičena s smislom in namenom in deluje ter reagira kot človeško bitje. V njej je človek merilo vseh stvari. V *reificiranem univerzumu* pa je družba spremenjena v sistem trdnih, osnovnih enot, ki so indiferentne do individualnosti in nimajo identitete. To je univerzum znanosti, v katerem so stvari merilo človeka (Moscovici, 1984). V prvem univerzumu razmišljamo ljudje na način *primarne vzročnosti*, ki je naš spontan način razmišljanja. Ker smo v vsakdanjem življenju soočeni predvsem z drugimi ljudmi, težimo k temu, da bi v vsakem njihovem dejanju in besedi videli nek skrit pomen, namen ali cilj. V reificiranem univerzumu razmišljamo po principih sekundarne vzročnosti, ki ni naš spontan način razmišljanja, ampak ga pridobimo z vzgojo. To je znanstveni način razmišljanja, s katerim poskušamo fenomene ločiti od kakršnihkoli namenov ali odgovornosti in jih poskušamo obravnavati nepristransko, kot eksperimentalne podatke. V reificiranem univerzumu venomer nastajajo nova spoznanja o svetu, ki jih mora konsenzualni univerzum potem asimilirati in se nanje prilagoditi. Zdaj pa smo že prišli do naslednje pomembne točke v teoriji socialnih predstav.

Motivacija za ustvarjanje socialnih predstav in procesi, ki pri tem sodelujejo

Motivacija za ustvarjanje socialnih predstav je po Moscoviciju zelo preprosta: "*Namen vseh predstav je, da naredijo nekaj nedomačega ali nedomačnost samo domačo.*" (Moscovici, 1984, str. 24). Konsenzualni univerzumi naj bi bili "krajji", kjer se hoče vsakdo počutiti kot doma, varnega pred kakršnimkoli tveganjem trenj ali

konfliktov. Ene in iste situacije, ideje in geste so vedno znova pričakovane, spremembe so sprejete le, če prispevajo k občutku živosti in poskrbijo, da dialog ne zamre. V celoti, pravi Moscovici (prav tam), je dinamika medsebojnih odnosov dinamika udomačevanja, kjer so stvari, ljudje in dogodki zaznani in razumljeni v odnosu do predhodnih srečanj in paradigem.

Čeprav se zdi zgoraj navedena predpostavka ena temeljnih za razumevanje socialnih predstav, je Moscovici ne razloži nič podrobneje. Potem, ko na hitro odpravi druge hipoteze, ki bi lahko razložile motivacijo ustvarjanja socialnih predstav (hipotezo zaželjenosti, hipotezo neuravnoteženosti in hipotezo kontrole – tu se jim ne bomo podrobneje posvetili), češ da so presplošne in ne razložijo, zakaj bi morale biti te funkcije izpolnjene s prav takim načinom razumevanja in komuniciranja, se elegantno izogne natančnejši utemeljitvi svoje trditve. Zaradi “prostorskih omejitev” noče nič več opravičevati svoje teorije in zahteva, da se sprijaznimo z njegovo intuicijo, da je temu pač tako (prav tam).

Ustvarjanje predstav naj bi bil torej način, s katerim prenašamo tisto, kar nas moti, kar ogroža naš univerzum, iz zunanosti v notranjost, iz oddaljenosti v bližino. To se zgodi z reformulacijo nenavadnih idej in konceptov tako, da jih je možno umestiti v znani kontekst, kjer nenavadno postane navadno in je mogoče neznano vključiti v že znano kategorijo (prav tam, str. 26). Bolj specifično pa sta za ta prenos odgovorna dva procesa: vsidranje in objektivacija.

Vsidranje: pri tem gre čisto preprosto za to, da nekaj tujega in motečega uvrstimo v že obstoječ sistem kategorij in ga opredelimo v odnosu do prototipa oziroma paradigme kategorije, ki se nam zdi primerna. Vsidranje torej pomeni klasifikacijo in poimenovanje nečesa (prav tam, str. 30).

Objektivacija: to je po Moscoviciju precej bolj aktiven proces od vsidranja. Neobičajno in nenavadno idejo na nek način “nasiči” z resničnostjo. Tisto, kar je bilo včasih abstraktno in nerazumljivo, postane kmalu zelo konkretno in očitno. Abstrakcija se materializira, to pa se zgodi predvsem z odkrivanjem ikonične kvalitete neke ideje, z reprodukcijo koncepta v obliki podobe (prav tam, str. 38). Počasi postane podoba popolnoma asimilirana in tisto, kar je bilo včasih mišljeno, je zamenjano z zaznanim (str. 40). Objektivacija hkrati pomeni tudi to, da tisto, kar je bilo nekoč predmet komunikacije, sčasoma postane sredstvo komuniciranja (Semin, 1996). Tisto, kar je bilo nekoč potrebno razlage, postane sredstvo za razlaganje drugega.

Bolj natančno poteka proces objektivacije preko treh procesov (Augustinos in Walker, 1996). V procesu *personifikacije* pride do povezave med določeno idejo in osebo ali skupino. Tako je na primer psihoanaliza povezana s podobo Freuda, socialne predstave pa z imenom Moscovicija. Asociacija med idejo in osebo da ideji konkreten obstoj. V procesu *figuracije* postane abstrakten pojem dominiran ali vsebovan v metaforični podobi, kar spet privede do tega, da je bolj dostopen in razumljiv. Shizofrenija je recimo največkrat razumljena in predstavljena preko metafore o dvojni, razcepljeni osebnosti. Podoben, čeprav ne tako dober primer pa bi lahko bila tudi Moscovicijeva

trditev, da so socialne predstave podobne materialnemu okolju, v katerem živimo. Tudi tu je nekaj abstraktnega ponazorjeno z nekoliko bolj konkretno predstavo o okolju. Tretji proces, *ontologiziranje*, povzroči, da dobi abstraktni koncept dejanske fizične karakteristike. Če za primer spet vzamemo abstraktni koncept socialnih predstav, bi bila Moscovicijeva trditev, da živijo socialne predstave samostojno življenje, v katerem se medsebojno privlačijo, odbijajo, dajejo življenje novim predstavam, medtem ko stare umirajo, dober primer.

Metodološki principi teorije socialnih predstav

Za teorijo socialnih predstav sicer ne bi mogli reči, da je zavezana neki specifični metodologiji, kot je na primer individualistična socialna psihologija zavezana eksperimentu. Kljub temu bi lahko nakazali na nekatere splošne metodološke principe, ki določajo način raziskovanja socialnih predstav.

Prvi tak princip izhaja iz Moscovicijevega prepričanja, da socialna psihologija ne bi smela težiti za idealom znanosti, ki ga poseblja fizika. Le tu je namreč mogoče povsem natančno določiti osnovne postulate in iz njih izvajati specifične, ovrgljive hipoteze. Druge znanosti, biološke, ekonomske in posebno družboslovne, še niso in verjetno tudi nikoli ne bodo sposobne svojih premis in hipotez izraziti v jeziku matematike in formalne logike (Moscovici, 1989, str. 417). Moscovici (prav tam) meni, da bi se morali osvoboditi prepričanja, da so teorije namenjene predvsem razlagi pojavov in odgovoru na vprašanje "zakaj?". Bolj nujno se mu zdi natančno *opisovanje* socialnopsiholoških fenomenov (socialnih predstav). Le na podlagi velikega števila natančnih opisov (k čemur naj bi vsaka znanost tudi sicer posvečala največ energije) lahko pričakujemo, da se bo nekoč pokazal vzorec, ki ga bomo lahko imeli za znanstveni zakon. "*Presejanje, klasifikacija, povezovanje in razjasnjevanje fenomenov, dokler se ne pojavi vzorec, zakon, to je bistvo znanosti.*" (prav tam, str. 425).

S tem ko je na prvo mesto postavljen opis fenomenov in ne njihova razlaga, postane mnogo bolj pomembna od procesov, po katerih se odvijajo, njihova vsebina. Moscovici (po Semin, 1996) zavrača standardno razlikovanje med procesi mišljenja in njegovo vsebino. Prepričanje o tem, da so vsebine mišljenja poljubne, abstraktno določeni procesi "procesiranja informacij" pa univerzalni, se mu zdi zgrešeno. V teoriji socialnih predstav *vsebina je proces*. Ne gre za to, da bi se dražljaji iz okolja procesirali v skladu s (socialnimi) predstavami, ki jih imamo, ampak za to, da naše (socialne) predstave določajo, kateri dražljaji iz okolja bodo na nas sploh delovali in kako jih bomo doživeli. Nekdo, ki v sebi nima določene vsebine (socialne predstave), tudi samega procesa mišljenja ne more izvajati!

Primarnost opisovanja socialnih predstav in osredotočanje na njihovo vsebino je gotovo glavna metodološka značilnost te teorije. Na bolj specifičnem nivoju pa bi lahko našteali še štiri pravila oziroma napotke za uspešno identificiranje in razlago

socialnih predstav (Moscovici, 1984):

- *Material je treba dobivati na vzorcih spontane konverzacije, normalno obstoječe v družbi.* Bistvena značilnost take konverzacije je, da vedno teži k medsebojnemu strinjanju. Taka komunikacija in mišljenje, temelječa na govoricah, predstavlja nekakšno vmesno plast med privatnim in javnim življenjem ter olajšuje prehod med enim in drugim.
- *Socialne predstave je treba pojmovati kot sredstva za poustvarjanje resničnosti.* Posamezniki dajejo preko medsebojne komunikacije idejam in podobam značaj fizične resničnosti. Vsa resničnost je resničnost nekoga in resničnost za nekoga, zato se je treba pred začetkom posamezne raziskave poglobiti v izvor predstav. Videti jih je treba bolj kot umetniške izdelke in ne kot surov material.
- *Značaj socialnih predstav se najbolje pokaže v obdobjih kriz in prevratov,* ko skupina ali njene podobe doživljajo spremembe. Ljudje so takrat bolj pripravljene govoriti, njihove podobe in izrazi so bolj živi, kolektivni spomin je premešan in vedenje postane bolj spontano. Najhujše krize se zgodijo takrat, ko napetosti med reificiranim in konsenzualnim univerzumom ustvarijo razpoko med jezikom konceptov in jezikom predstav, med znanstvenim in vsakdanjim vedenjem. Posledice takih razpok so lahko prave revolucije v "zdravem razumu", ki niso nič manj pomembne od znanstvenih revolucij. Način, na katerega se zgodijo in kasneje ponovno povežejo ločena univerzuma, lahko precej razjasni dinamiko socialnih predstav.
- *Ljudje, ki oblikujejo socialne predstave morajo biti videni kot nekaj podobnega amaterskim učenjakom, skupine, ki jih formirajo, pa kot moderni ekvivalenti tistim družbam amaterskih učenjakov, ki so obstajale pred kakšnim stoletjem.* Taka je namreč narava večine neuradnih srečanj, diskusij v kavarnah in klubih itd. Po drugi strani pa precej predstav izvira iz profesionalnih del, namenjenih prav taki amaterski publiki.

Kritika teorije socialnih predstav

Kot sem že omenil, je osnovni namen tega prispevka izpostavitve dvoumnosti in nedefiniranosti teorije socialnih predstav. To naj bi bilo tudi odgovorno za njeno veliko popularnost, saj omogoča, da se pod njen okvir strne precejšnje število zelo različnih konceptov in raziskav, katerih skupna točka je le skupna "ideologija" njihovih avtorjev: nasprotovanje individualistični in eksperimentalni psihologiji. Jahoda (1988, str. 204) celo trdi, da bi lahko veliko večino raziskav, objavljenih v knjigi *Social representations* (Farr in Moscovici, 1984), objavili tudi kje drugje brez oznake, da gre za 'socialne predstave', in to ne bi imelo nobenih večjih posledic. "Tisto, kar drži skupaj toliko

različnih študij, so le platnice knjige in ne kakršnakoli skupna teoretična usmeritev." (prav tam). Eden izmed avtorjev (Pailhous, 1984) v začetku svojega prispevka celo izraža začudenje nad tem, da je bil povabljen, naj napiše nekaj v kontekstu socialne psihologije, saj se ukvarja v glavnem s tem, kar je splošno znano kot kognitivna psihologija. Milgram (1984) pa porabi precej prostora za to, da bi utemeljil, kako bi si lahko individualne mentalne modele okolja predstavljali kot socialne predstave. Lahko bi rekel, da pri tem ni preveč prepričljiv, saj vsi njegovi predlogi (razen enega, ki pa ni natančneje opredeljen) še vedno obravnavajo stvari, ki so čisto preprosto locirane v glavah posameznikov. Ob sami predstavitvi teorije socialnih predstav sem že nakazal precej dvoumnosti, ki bi jih rad na tem mestu nekoliko natančneje obdelal in razvrstil v nekaj kategorij.

Nejasnosti pri opredelitvi samega pojma socialnih predstav in njihovega odnosa do drugih podobnih konceptov. Težave se začnejo že takoj na začetku, pri sami definiciji tega, kaj sploh so socialne predstave. Hewstone (1985), čeprav v obrambi svoje raziskave v okviru teorije socialnih predstav, priznava, da so bile težave z definicijami očitne že v prvem Moscovicijevem delu (objavljenem leta 1961), 25 let kasneje pa je koncept socialnih predstav še vedno "uganka, zavita v skrivnost znotraj enigme." Jahoda (1988) se sprašuje, kaj sploh ni socialna predstava, in torej nakazuje možnost, da je teorija neovrgljiva in torej neznanstvena glede na načela logičnega pozitivizma (prim. Popper, 1998). Nejasen je tudi odnos socialnih predstav do drugih podobnih konceptov (npr. ideologije ali kulture). Že zgoraj sem omenil, da poskuša Moscovici včasih opredeliti socialne predstave kot le enega izmed kolektivnih kognitivnih pojavov, včasih pa uporablja pojem socialnih predstav za tem pojavom nadredno kategorijo. Ves spekter načinov za opis socialnih predstav, ki ga uporablja Moscovici, navajata Potter in Litton (1985, str. 87): "*Ob različnih časih so [socialne predstave] pojmovane kot koncepti, podobe, izjave, razlage, zaznave, teorije, veje znanja in besede ali mešanica teh stvari. [Bile naj bi tudi] kognitivne matrice, ki koordinirajo medsebojno povezane ideje, besede, podobe in zaznave.*"

Moscovicijev odgovor na take in podobne kritike je zanimiv. Nejasnosti svoje teorije ne poskuša zanikati, ampak trdi, da je to pravzaprav prednost. Eden glavnih problemov socialne psihologije se mu zdi kompulzivna potreba po produciranju prediktivnih teorij, ki obravnavajo le posamezne izolirane mehanizme. Zaradi tega naj bi socialna psihologija postala "*arhipelag osamljenih paradigem, nepovezanih med seboj in brez kakršnegakoli skupnega objekta.*" (Moscovici, 1985, str. 91). Iz tega zaključuje, da bi morali opustiti iskanje prediktivnih teorij na eni strani in epidermalno pojmovanje človeka na drugi. Namesto tega bi morali poskušati izgraditi kakšno bolj deskriptivno in pojasnjevalno teorijo, ki ima širši obseg in globlji uvid v pojave. Taka naj bi bila teorija socialnih predstav. V tem smislu se mu zdi nedoločena pozitivna, saj bodo jasnost in definicije na ta način nastale kot posledica raziskav, ne pa da bi bile predpogoj zanje (prav tam).

Nejasnosti glede vloge socialnih predstav v "veliki" socialni psihologiji. Omenil sem že, da Moscovici (1984, str. 17) najprej zahteva, naj socialnih predstav ne

pojmuje kot eksplanatorne koncepte, ampak kot fenomene, ki jih je treba razložiti. V istem članku nekoliko kasneje (str. 61) pa pravi, da predstavljajo socialne predstave za socialno psihologijo "neodvisne spremenljivke, eksplanatorne dražljaje." Jahoda (1988) mu to očita, Moscovici (1988, str. 223) pa odgovori z analogijo iz fizike nekako takole: Tako kot je bil atom 2500 let pojmovan kot abstraktna entiteta in je šele moderna kvantna fizika razčlenila njegovo strukturo, so bile tudi kolektivne predstave najprej pojmovane abstraktno, socialna psihologija pa jih mora natančneje razložiti. To pa še ne pomeni, da ne morejo imeti hkrati tudi eksplanatorne funkcije, kot jo ima še vedno tudi atom. Po svoje ima pri tem prav, čeprav se mi zdi, da socialnih predstav glede njihove "elementarnosti" nikakor ni mogoče primerjati z atomi. Mnogo bolj so spremenljive, nedoločene in abstraktne, njihove sestavine (kakršnekoli že so) pa so mnogo šibkeje in variabilnejše povezane med seboj.

Nejasnosti glede ravnih preučevanja socialnih predstav. Največja težava v celotni teoriji socialnih predstav pa je verjetno nerazrešljiv konflikt med deklariranim zavračanjem individualističnega redukcionizma in nekaterimi zelo pomembnimi aspekti te teorije, ki niso nič drugega kot poenostavljeni individualno-psihološki koncepti (prim. Semin, 1985, str. 93). Govor je seveda o procesih vsidranja in objektivizacije ter o motivaciji za ustvarjanje socialnih predstav (spreminjanje nedomačega v domače). V tem nerazrešljivem konfliktu bi lahko iskali tudi razloge za Moscovicijevo nepripravljenost, da bi svoje trditve glede motivacijske osnove socialnih predstav bolj utemeljil. Naj ponovim, da zahteva, naj se pri tem kar lepo zanesemo na njegovo intuicijo, ker zaradi "prostorskih omejitev" te točke (ene najpomembnejših v celi teoriji!) ne more podrobneje obdelati (Moscovici, 1984, str. 24). Podrobnejša utemeljitev bi morala vsekakor temeljiti na individualno-psiholoških konceptih (skupina se ne more bati neznanega, bojijo se lahko samo posamezni člani skupine), kar bi na mah razbilo tisto, zaradi česar je teorija socialnih predstav po mojem mnenju tudi dosegla tako veliko popularnost: svoje opozicije do ameriške, individualistične in eksperimentalne socialne psihologije.

Zdi se, da večina avtorjev, ki teoriji socialnih predstav očitajo, da je pravzaprav le navidez bolj socialna, v resnici pa se jo da brez večjih problemov asimilirati v glavni tok socialne in kognitivne psihologije (npr. Semin, 1985; 1996; Augustinos in Walker, 1996; M. Gergen, 1989; K. J. Gergen, 1989), meni, da bi moral Moscovici narediti odločnejši korak v smeri socialnega in popolnoma opustiti psihološko. Sam mislim drugače. Socialna psihologija bi lahko res zavzemala osrednje mesto v družboslovnih znanostih in predstavljala most med individualnim in socialnim, toda zato bi morala, kot sicer vsak most, trdno stati na obeh bregovih, ne pa se enega sramovati. Pomembno je, da se oba bregova trdno povežeta, ne pa da iščemo rešitev v reki fluidnih in neopredeljenih konceptov, kot so na primer socialne predstave. Zaradi naravne človeške želje po trdnem in oprijemljivem (in po domačem) potem prihaja do tega, da je sam pojem socialnih predstav podrejen istim procesom, ki jih poskuša razložiti. Fluiden proces medsebojne komunikacije se objektivizira in poimenuje, podoba 'socialne predstave' dobi resničnost, ki je ne more imeti. To sem poskušal pokazati že zgoraj ob

podrobnejši razlagi posameznih faz procesa objektivacije.

Čisto za konec naj omenim še eno težavo, ki pa spada v metateorijo socialnih predstav, za katero Augustinos in Walker (1996) menita, da jo lahko sprejmemo ali zavrnemo neodvisno od fenomenalne teorije, s katero sem se v glavnem ukvarjal do zdaj. Problem je namreč v določenem idealiziranju reificiranega univerzuma, ki naj bi deloval strogo po načelih formalne logike in se zato v njem ne bi pojavljali fenomeni, značilni za konsenzualni univerzum. Moscovici (1998, str. 424) se sicer sklicuje na Kuhna in pravi, da bi v znanstvenih paradigmah lahko videli nekaj podobnega socialnim predstavam, saj tudi same pogosto predstavljajo nepremagljivo oviro, da bi lahko ugledali kaj novega (prim. Kuhn, 1998). Pri tem pa se zdi, da ne vidi neskladja med to izjavo in svojim pojmovanjem reificiranega univerzuma. Mogoče pa enači reificirani univerzum le z znanstvenimi revolucijami in ne z normalno znanostjo, čeprav bi bilo po Kuhnju prej obratno. Normalna znanost deluje po principu logičnega operacionaliziranja hipotez in njihovega eksperimentalnega preverjanja, znanstvene revolucije pa ne (prim Ule, 1998).

Zaključek

Po mojem mnenju si teorija socialnih predstav ne zasluži častitljivega naziva "teorija". Seveda v tem nikakor ni osamljena, saj lahko v socialni psihologiji naštejemo (po precej skromni oceni) najmanj 50 različnih modelov (prim. Černigoj, 1999), ki se samooklicujejo za teorije, čeprav večina med njimi razlaga le zelo omejen delček človekovega socialnega vedenja in še tega tako, da jih pri tem praktično ni mogoče postaviti na laž (prim. Vallacher in Nowak, 1994). Razlika je le v tem, da večina avtorjev drugih "teorij" ne poskuša trditi, da so njihova spoznanja edina zveličavna in da edina ponujajo izhod iz konceptualne zmede, v kateri se sedaj nahaja socialna psihologija.

Jahoda (1988, str. 206) meni, da obstajata dve poti, po katerih bi bilo možno odpraviti oziroma ublažiti pomanjkljivosti teorije socialnih predstav. Po prvi, mehkejši različici bi bilo treba le po tihem opustiti vse tiste trditve, ki jih ni mogoče ustrezno podpreti. Ostala bi torej uporabna oznaka, povezana z Moscovicijevim imenom, ki bi jo lahko "nalepili" na velik spekter različnih pojavov, bodisi čisto deskriptivno bodisi v smislu nekakšne psevdorazlage. Druga pot bi bila precej drugačna in tudi precej težja. Zahtevala bi veliko sprememb v konceptualnih formulacijah in tudi v metodoloških pristopih. Treba bi bilo natančneje definirati sam pojem socialnih predstav, pa tudi natančneje razložiti njegov odnos do pojavov, ki se preučujejo na področju socialne kognicije. Skratka, pojma oziroma teorije socialnih predstav ne moremo in tudi ne smemo kar zavreči, saj je do določene mere uporaben in tudi zelo razširjen. Previdni pa moramo biti v svojem navdušenju nad novimi in vseobsegajočimi teorijami, ki obljublajo preveč. Navdušenje se prej ali slej poleže in če si želimo samo tega, si

bomo morali iskati nove in nove obetajoče teorije, s tem pa bomo samo povečevali že tako veliko konceptualno zmedo na našem področju raziskovanja.

Literatura

- Augustinos, M. in Walker, I. (1996). *Social cognition*. London, Thousand Oakes, New Delhi: Sage.
- Averill, J. R. (1986). Comments on 'A sense of Vico's place in the social productions of scientific identities'. *British Journal of Social Psychology*, 25, 212-214.
- Černigoj, M. (1996). Ecclesova kritika materialističnih pojmovanj duševnost [Eccles' critique of materialistic notions of psyche]. *Panika*, 1 (1), 7-12.
- Černigoj, M. (1999). Osnovne značilnosti biološke organizacije kot temelj za razumevanje človekovega vedenja [Fundamental characteristics of biological organisation as a basis for understanding human behaviour]. *Anthropos*, 4-6, 37-48.
- Farr, R. (1998). Foreword. V U. Flick (ur.), *The Psychology of the Social*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farr, R. M. in Moscovici, S. (1984). *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flick, U. (1998). Introduction: social representations in knowledge and language as approaches to a psychology of the social. V U. Flick (ur.), *The Psychology of the Social*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gergen, K. J. (1978). Experimentation in social psychology: A reappraisal. *European Journal of Social Psychology*, 8, 507-527.
- Gergen, K. J. (1989). Social Psychology and the Worn Revolution. *European Journal of Social Psychology*, 19, 463-484.
- Gergen, M. (1989). Introduction and construction: Teetering between worlds. *European Journal of Social Psychology*, 19, 431-437.
- Graumann, C. F. (1996). Introduction to a history of social psychology. V M. Hewstone, W. Stroebe in G. M. Stephenson (ur.), *Introduction to Social Psychology*. Oxford: Blackwell publishers.
- Hewstone, M. (1985). On common-sense and social representations: A reply to Potter & Litton. *British Journal of Social Psychology*, 24, 95-97.
- Jahoda, G. (1988). Critical notes and reflections on 'social representations'. *European Journal of Social Psychology*, 18, 195-209.
- Jaspars, J. M. F. (1983). The task of social psychology: Some historical reflections. *British Journal of Social Psychology*, 22, 277-288.
- Kuhn, T. S. (1998). *Struktura znanstvenih revolucij [The structure of scientific revolutions]*. Ljubljana: Krtina.
- McGuire, W. J. (1973). The Yin and Yang of Progress in Social Psychology: Seven Koan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 446-456.
- Milgram, S. (1984). Cities as social representations. V R. M. Farr in S. Moscovici (ur.), *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. V R. M. Farr in S. Moscovici (ur.), *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Moscovici, S. (1985). Comment on Potter & Litton. *British Journal of Social Psychology*, 24, 91-92.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.
- Moscovici, S. (1989). Preconditions for explanation in social psychology. *European Journal of Social Psychology*, 19, 407-430.
- Moscovici, S. (1998). The history and actuality of social representations. V U. Flick (ur.), *The Psychology of the Social*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pailhouse, J. (1984). The representation of urban space: Its development and its role in the organisation of journeys. V R. M. Farr in S. Moscovici (ur.), *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K. R. (1998). *Logika znanstvenega odkritja [The logic of scientific discovery]*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Potter, J. in Litton, I. (1985). Some problems underlying the theory of social representations. *British Journal of Social Psychology*, 24, 81-90.
- Rijsman, J. in Stroebe, W. (1989). Introduction: The two social psychologies or whatever happened to the crisis. *European Journal of Social Psychology*, 19, 339-344.
- Semin, G. R. (1985). The 'phenomenon of social representations': A comment on Potter & Litton. *British Journal of Social Psychology*, 24, 93-94.
- Semin, G. R. (1996). Social representations. V A. S. R. Manstead in M. Hewstone (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, str. 601-605. Oxford: Blackwell publishers.
- Ule, A. (1998). Kuhnova paradigma in revolucija v teoriji znanosti – spremna beseda [Kuhn's paradigm and the revolution in the theory of science – commentary]. V T. S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucij*. Ljubljana: Krtina.
- Vallacher, R. R. in Nowak, A. (1994). The Chaos in Social Psychology. V R. R. Vallacher in A. Nowak (ur.), *Dynamical Systems in Social Psychology*. San Diego: Academic Press.
- Vec, T. (1999). Socialne in kolektivne predstave [Social and collective representations]. *Anthropos*, 1-3, 247-268.